

УВОДЗИНЫ

Аб'ектам апісальнай дыялекталогіі з'яўляеца дыялектная мова ў яе сінхронным зрэзе¹. Лінгвістычна геаграфія, вывучаючы адначасовыя рознатаэрытарыяльныя моўныя сістэмы ў іх агульных і адрознівальных рысах, адносіца да сферы апісальнай дыялекталогіі. Інтэрпрэтация даных лінгвістычнай геаграфіі ў залежнасці ад свайго харктуру можа адносіца як да апісальнай, так і да гістарычнай дыялекталогіі².

Надзвычай важна падкрэсліць прынцыповую двухбаковасць дыялектнай мовы: наяўнасць у ёй уласна структурнага і тэрытарыяльнага аспектаў. Дыялектная мова — гэта перш за ўсё пэўная структура, аднак для дыялекталогіі важным з'яўляеца тое, што як структура ў цэлым, так і яе асобныя элементы праецыруюцца на тэрыторыю. Пры гэтым структура дыялектнай мовы можа вывучацца па-за яе тэрытарыяльнай праекцыяй. Як вядома, розныя структуры ці адрозненні ў структуры дыялектнай мовы наогул самі па сабе не дапускаюць такой праекцыі: тыя і другія ў прынцыпе могуць ужывацца ў адным тэрытарыяльным пункце. Аднак калі структурны аспект вывучэння дыялектнай мовы не дапускае абавязковай яе тэрытарыяльнай праекцыі, то тэрытарыяльны аспект яе вывучэння павінен у далейшым сінтэзавацца са структурным, г. зн. вывучацца ў сувязі з пэўным структурна-моўным зместам, паколькі агульнае і адрознае ў мове на да-дзенай тэрыторыі — гэта пэўныя элементы структуры.

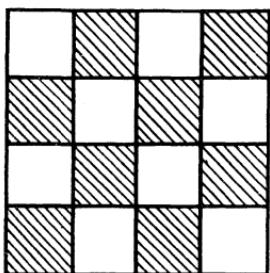
Пры вывучэнні дыялектнай мовы як чистай структуры розныя структурныя разнавіднасці яе выдзяляюцца ў выглядзе чиста тыпалагічных велічынь. Пры вывучэнні дыялектнай мовы ў тэрытарыяльным аспекте, г. зн. пры праецираванні яе агульных і адрознівальных рыс на геаграфічную карту, мы атрымліваем з'явы тэрытарыяльныя, якія з улікам структурнага аспекту сінтэзуюцца ў велічыні структурна-тэрытарыяльныя.

¹ Аб паняцці «дыялектная мова» гл. у Р. І. Аванесава [4, 293—315].

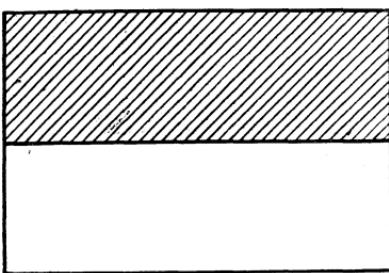
² Аб судносінах апісальнай і гістарычнай дыялекталогіі гл. у Р. І. Аванесава [4, 308—315].

Гэта праца з'яўляецца першай спробай вывучэння лінгвістычных карт «Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы» (Мінск, 1963). У ёй у сінхронным плане вызначаюцца ізаглосы, аналізуюцца і каменціруюцца шматлікія пучкі ізаглос, вызначаеца іх склад і дынаміка. Акрамя таго, асвятляюцца пытанні паходжання і развіцця асноўных з'яў фаналагічнай сістэмы, граматычнай структуры і лексікі беларускіх гаворак у іх узаемасувязі з рускім і украінскім гаворкамі. Грунтоўна распрацоўваецца таксама пытанне групоўкі беларускіх гаворак. Выдзяляюцца асноўныя дыялекты і групы гаворак у межах гэтых дыялектаў і даецца поўная характеристыка іх адрозненняў на розных узроўнях іх структуры. Вызначаюцца, акрамя дыялектаў, зоны гаворак.

Калі структура дыялекктнай мовы вывучаецца па-за яе тэрытарыяльной праекцыяй з мэтай выдзялення тыпалагічных разнавіднасцей, зусім неістотна тое, як размяркоўваюцца адрознівальныя (для прастаты будзем называць бінарныя) супадносныя варыянты на тэрыторыі: ці яны размяркоўваюцца па прынцыпу шахматнай дошкі (г. зн. кожны дадзены пункт па сваіх моўных асаблівасцях адрозніваецца ад суседняга), ці ўтвараюць два суцэльныя тэрытарыяльныя масівы (рыс. 1, 2).

Рыс. 1

Рыс. 2

Інакш абстаіць справа, калі дыялекктная мова з мэтай выдзялення дыялектаў вывучаецца ў тэрытарыяльным аспектце з улікам даных структурнага аспекту вывучэння, таму што агульнасць тэрыторыі ўлічаецца як істотны прызнак дыялекту.

Структура дыялекту вельмі складаная, яна прадстаўляе сабою ўтварэнне, элементамі якога з'яўляюцца такія самі па сабе складаныя ярусы, як фаналагічная сістэма, прасодыя, флексія і будова слова, сінтаксічны лад, слоўнікавы састаў, якія знаходзяцца паміж сабою ў складаных узаемадносінах. Пры дыялекталагічным вывучэнні звычайна выдзяляюцца асобныя ўзоры або нават асобныя элементы ў адным з іх, якія і вывучаюцца ў структурным ці тэрытарыяльным аспектце. Трэба адзначыць, што ў дыялекктнай мове выдзяляюцца рысы агульныя і рысы адрознівальныя ў тым ці іншым маштабе. Вывучаючы дыялекктную мову як у чыста структурным, так і ў тэрытарыяльным аспектце, асаблівую ўвагу звычайна ўдзяляюць рысам адрознівальным.

У аспектце структурным адрознівальныя рысы складаюць тое, што мы называем адпаведнай з'явай, якая ўтварае дыялектнае адрозненне¹. Дыялектнае адрозненне — гэта такі

¹ Эта питанне распрацавана ў радзе прац Р. И. Аванесава [2, 5], больш падрабязна гл. у кнізе «Вопросы теории лингвистической географии» [33].

элемент структуры мовы, які ў асобных прыватных дыялекцыйных сістэмах выступае ў розных сваіх суадносных варыянтах, у розных сваіх членах. Кожны з гэтых варыянтаў сам па сабе з'яўляецца элементам той ці іншай прыватнай дыялектнай сістэмы. Сукупнасць варыянтаў у іх міжсістэмных адносінах утворае адпаведную з'яву. Такім чынам, адпаведная з'ява заўсёды двухчленная (нават у тым выпадку, калі адзін з членаў прадстаўляе сабою лінгвістычны нуль, г. зн. указвае толькі на адсутнасць з'явы) ці мнагачленная. Члены адпаведнай з'явы знаходзяцца паміж сабою ў пэўных заканамерных адносінах, узаемавыключаючыся ў адной прыватнай дыялектнай сістэме і ўзаемазамяшчаючыся ў розных сістэмах.

Такім чынам, дыялектнае адрозненне ёсьць катэгорыя дыялектнай мовы як структуры: Яна можа вывучацца ў чыста структурным плане без уліку тэртыярыйльнага аспекту. Але яна можа і павінна таксама праецыравацца на тэртыорыю, таму што тэртыярыйльны аспект, істотна важны ў дыялекталогіі наогул і ў лінгвістычнай геаграфіі асабліва, з'яўляецца ледзь не рашаочым пры выдзяленні дыялектаў, устанаўленні дыялектнага члянення мовы.

Пры праецыраванні дыялектнага адрознення на карту мы атрымліваем тое, што зручней за ўсё назваць тэрмінам «ізаглоса», хоць унутраная форма яго і не адпавядае ў поўнай меры ўстанаўліваму паняццю. Такім чынам, ізаглоса — гэта тое, што атрымліваецца ў выніку праецыравання на тэртыорыю, на геаграфічную карту дыялектнага адrozнення. Значыць, ізаглосу нельга сабе ўяўвіць без яе структурнага зместу, у той час як дыялектнае адрозненне, як гэта ўжо было падкрэслена раней, можна разглядыць і па-за яго тэртыярыйльнай праекцыяй як з'яву чыста структурную. Пры дапамозе ізаглосы ў гэтым разуменні ўстанаўліваюцца граніцы тэртыярыйльнага распаўсядження асобнай адпаведнай з'явы ў яе суадносных варыянтах.

Такое разуменне ізаглосы адрозніваецца ад того паняцця ізаглосы, якое з'яўлялася ў лінгвістычнай геаграфіі ў ту ю пару яе развіцця, калі прадстаўнікамі яе поўнасцю або ў значайнай мере адмаўлялася разуменне мовы як сістэмы. Натуральная, што пры адмаўленні мовы як сістэмы і атамістычнай канцэпцыі мовы ізаглоса разглядалася звычайна як лінія на геаграфічнай карце, якая злучае крайнія пункты пашырэння асобнага дыялектнага варыянта і указвае на тэртыорыю яго распаўсядження, як правіла, безадносна да тэртыярыйльнага распаўсядження іншых суадносных варыянтаў. З цягам часу дыялекталогія і лінгвістычнай геаграфіі ў адпаведнасці з агульным напрамкам развіцця лінгвістычнай навукі ператварыліся ў дысцыпліны, якія вывучаюць структуру дыялектнай мовы, аднак паняцце ізаглосы істотна не пераглядалася

і не было заменена іншым. Пры звычайнім разуменні тэрмін «ізаглоса» ледзь не паўтарае тэрмін «арэал», калі пад апошнім разумець «вобласць распаўсяджання дадзенага факта або сукупнасці фактаў» [78, 37].

Такім чынам, ізаглоса, калі яе разумець як вынік праесцыравання на карту дыялектнага адрознення, можа ўказваць на распаўсяджанне не толькі дадзенага дыялектнага варыянта на дадзенай тэрыторыі, але таксама і другога — судноснага першаму — варыянта на другой тэрыторыі. Інакш кажучы, у адпаведнасці з супрацьпастаўленым дыялектным адрозненнем (двуухчленным ці мнагачленным) ізаглоса таксама з'яўляецца супрацьпастаўленай: параўн., напрыклад, на матэрыяле рускай дыялектнай мовы ізаглосы окання : акання, $g : \gamma$ (знак : указвае на міждыялектную адпаведнасць). Аднак у дыялекталогіі нярэдка даводзіцца мець справу і з несупрацьпастаўленай ізаглосай супрацьпастаўленага (г. зн. двухчленнага ці мнагачленнага) дыялектнага адрознення, бо аказваеца, што не ўсе члены дыялектнага адрознення пры іх праекцыі на геаграфічную карту з'яўляюцца аднолькава істотнымі з пункту погляду тэрытарыяльнага аспекту вывучэння дыялектнай мовы. Гэта асабліва датычыць пытання аб выдзяленні дыялектаў. Аднак аб гэтым ніжэй.

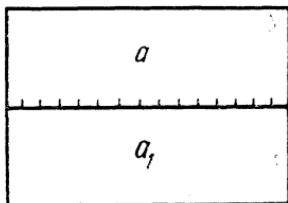
Асобна ўзятая ізаглоса прадстаўляе сабою лінію на карце, якая ўказвае на граніцу распаўсяджання двух ці больш супадносных дыялектных варыянтаў (у tym ліку «лінгвістычнага нуля»). Указываючы на граніцу, ізаглоса, натуральна, указвае сабою і на распаўсяджанне таго ці іншага варыянта па адзін і па другі бок ад граніцы. Аднак яна можа не ўказваць на замкнёную тэрыторыю пашырэння асобных варыянтаў на супрацьлеглых ад граніцы баках.

Прыведзём некалькі тыповых схем, паказаных на рис. 3—11. Ізаглосы ў іх праведзены пры дапамозе лініі з рыскамі ў адзін з яе бакоў. Прымем, што яны абазначаюць варыянты $a : a_1$ нейкай судноснай з'явы, прычым a распаўсяджана ў бок рыса, а a_1 — у супрацьлеглы бок.

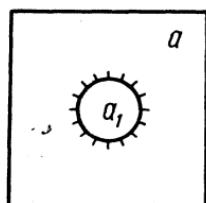
На рис. 3 ізаглоса ўказвае на пашырэнне варыянтаў з'явы $a : a_1$ адпаведна на поўнач і поўдзень ад граніцы, але не паказвае іншых граніц іх распаўсяджання (пашырэнне гэтых варыянтаў выходзіць за межы тэрыторыі, якую ахоплівае карта). На рис. 4 ізаглоса ўказвае на граніцу распаўсяджання варыянтаў a (за межамі круга) і a_1 (унутры круга). З прычыны замкнёнасці ізаглосы і астраўнога распаўсяджання варыянта a_1 ізаглоса тут акрэслівае тэрыторыю пашырэння (арэал) варыянта a_1 . Аднак граніцы распаўсяджання варыянта a выходзяць за межы тэрыторыі, якую ахоплівае карта. Рис. 5 па сваёй асноўнай ізаглосе не адразніваеца ад рис. 3, але па адзін і па другі бок ад граніцы распаўсяджа-

ны ў выглядзе астраўкоў супрацьлеглыя варыянты (на тэрыторыі распаўсюджання $a - a_1$, на тэрыторыі распаўсюджання $a_1 - a$).

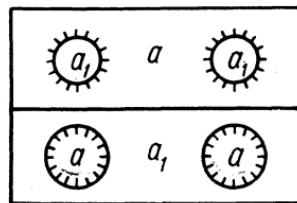
Бінарная супрацьпастаўленні пры дапамозе ізаглос найбольш харктэрны, але для рада з'яў вядомы таксама трохчленны і мнагачленныя супрацьпастаўленні, аднапланавы і мнагапланавыя, апошнія з паслядоўным ці перакрыжаваным чляненнем [33]. У прыведзенай на рыс. 6 прасцейшай

Рыс. 3

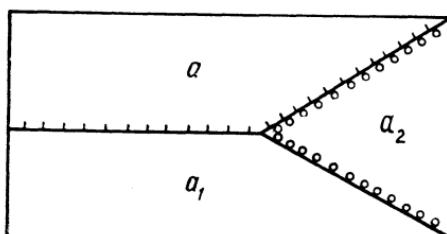

Рыс. 4

Рыс. 5

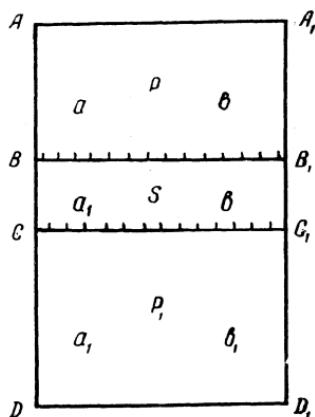
трохчленнай схеме ($a : a_1 : a_2$) выдзяляюца граніцы варыянтаў $a : a_1$ (лінія з рэшткамі па адзін бок і без іх па другі), $a_1 : a_2$ (лінія без дадатковага знака па адзін бок і з кружочкамі па другі).

Рыс. 6

Вядома, што пры накладванні ізаглос адна на адну тэрыторыя дыялектнай мовы аказваецца перасечанай у розных напрамках ізаглосамі асобных моўных з'яў, кожная з якіх указвае на агульнасць і адрозненне асобных частак гэтай тэрыторыі ў адносінах варыянтаў дадзенай з'явы. Адны з'явы выдзяляюць два ці некалькі буйных тэрытарыяльных масіваў, другія — вялікую колькасць больш дробных тэрыторый; адны з'явы ўтвараюць больш ці менш выразную граніцу, другія ўзаемна пранікаюць, г. зн. супрацьлеглыя варыянт астраўкамі сустракаецца па-за межамі пашырэння дадзенага варыянта, і г. д. Аднак пры ўсёй разнастайнасці ізаглос розных з'яў па сваёй канфігурацыі, па таму, якія тэрыторыі яны выдзяляюць і супрацьпастаўляюць, усё ж сярод іх сустракаецца

більшіца ці менші колькасць тыповых ізаглос, якія блізка праходзяць адна ад адной, прыблізна паўтараюць адна адну, выдзяляюць у асноўным адны і тыя ж тэрыторыі — утвараюць групу ці «пучок» ізаглос. Вядома, што іменна дзякуючы наяўнасці такога роду пучкоў ізаглос супрацьпастаўляюцца адзін аднаму вялікія тэрытарыяльныя масівы, якія харктаразуюцца агульнасцю сістэмы мовы па варыянтах моўных з'яў дадзенага пучка ізаглос, інакш кажучы, выдзяляюцца

Рыс. 7

дыялекты. Выдзяленне дыялектаў як структурна-тэрытарыяльных адзінак звычайна праводзіцца не па аднаму судноснаму варыянту, а па комплексу судносных варыянтаў на аснове ўліку пучка ізаглос. Пры гэтым аказваецца, што розныя «бакі» асобнай ізаглосы, якая ўваходзіць у пучок, далёка не заўсёды маюць аднолькавую значнасць: адзін з варыянтаў, пашыраны па адзін бок граніцы, для выдзялення дадзенага дыялекту аказваецца істотным, а другі, пашыраны па другі бок яе, з'яўляецца неістотным. Разгледзім гэта на прасцейшым прыкладзе пучка з дзвюх ізаглос.

Па тэрыторыі AA_1D_1D праходзіць пучок з дзвюх ізаглос двухчленных адпаведных з'яў: па лініі BB_1 ізаглоса $a : a_1$, па лініі CC_1 ізаглоса $b : b_1$ (варыянты a, b распаўсюджаны ў бок рысак, варыянты a_1, b_1 — у супрацьлеглы бок). Пры гэтым як першая, так і другая ізаглоса можа паўтарацца з ізаглосамі іншых з'яў.

Гэтыя ізаглосы па адзінству ва ўжыванні судносных варыянтаў дадзеных з'яў на асобных тэрыторыях выдзяляюць два тэрытарыяльныя масівы (умоўна — «поўнач» і «поўдзень») і ў адпаведнасці з гэтым два палярныя дыялекты, якія адлюстроўваюцца паміж сабою комплексам судносных вар-

рыянетаў дыялекту (P і P_1). P харктырызуецца варыянтамі a , b , P_1 — варыянтамі a_1 , b_1 . Калі б ізаглосы аднаго пучка пры накладванні іх адзін на другі поўнасцю супадалі, то розныя члены супрацьпастаўленага дыялектнага адрознення або розныя варыянты суадносных з'яў па абодва бакі граніцы іх распаўсядження мелі б аднолькава істотнае значэнне для выдзялення дыялектаў P і P_1 . Аднак ізаглосы, што ўваходзяць у пучок, звычайна не супадаюць, як яны не супадаюць у нашым прыкладзе, а праходзяць на блізкай адлегласці або аддаляюцца адной ад другой, выдзяляючы тая ж па свайму напрамку тэрыторыі (у нашым прыкладзе «поўнач» і «поўдзень»).

Таму, акрамя тэрыторыі паллярных дыялектаў, выдзяляеца яшчэ тэрыторыя цэнтральных гаворак (S), якая абмяжоўваеца ізаглосамі дадзенага пучка і гаворкі якой харктырызуеца камбінацыяй дыялектных варыянтаў, уласцівых дыялектам P і P_1 . Так, калі дыялекту P уласцівы варыянты a , b , а дыялекту P_1 — a_1 , b_1 , то тэрыторыя BB_1C_1C харктырызуеца варыянтамі a , b . Іменна пагэтаму не ўсе рысы дадзенага моўнага комплексу з'яўляюцца аднолькава спецыфічнымі для дыялекту P або дыялекту P_1 . Рыса b , уласцівая дыялекту P , разам з тым уласціва і S -гаворкам. Рыса a_1 , уласцівая дыялекту P_1 , разам з тым таксама ўласціва і S -гаворкам. У выніку спецыфічнай для P з'яўляеца рыса a , а для P_1 — рыса b_1 . Рыса a_1 ўласціва як P_1 , так і S -гаворкам, а рыса b — як P , так і S -гаворкам.

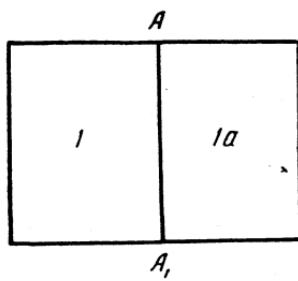
Сказанае азначае, што пры выдзяленні дыялектаў адзін з членаў дыялектнага адрознення можа аказацца істотным у супрацьлегласці другому, неістотнаму. Практычна гэта азначае, што розныя «бакі» ізаглосы пры выдзяленні дыялектаў могуць мець неаднолькавае значэнне. Супрацьпастаўленыя дыялектныя адрозненні могуць праециравацца на карце — для выдзялення аднаго з паллярных дыялектаў — і ў выглядзе несупрацьпастаўленых («аднабаковых») ізаглос, што акрэсліваюць арэал пэўнага варыянта, які з'яўляеца істотным для выдзялення адпаведнага дыялекту.

З гістарычнага пункту погляду паллярныя дыялекты прадстаўляюць сабою больш старажытныя ўтварэнні ў паўночні з цэнтральнымі гаворкамі. Асобныя паллярныя дыялекты ў свой час маглі ўтварыцца з цэнтральных гаворак, таксама як і апошнія могуць развіцца ў паллярныя дыялекты: гэта мае месца ў тых выпадках, калі на дадзенай тэрыторыі ў выніку працяглай гістарычнай агульнасці з'яўляюцца спецыфічныя рысы, якія адрозніваюць у моўных адносінах дадзеную тэрыторию ад тэрыторыі паллярных дыялектаў старэйшай пары. Такім чынам, істотным прызнаком паллярных дыялектаў з'яўляеца наяўнасць спецыфічных суадносных моўных рыс, па-

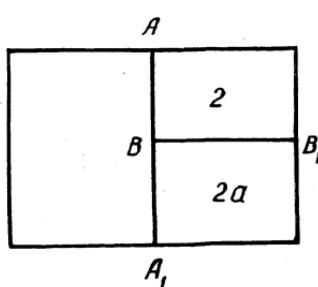
якіх яны выдзяляюцца і супрацьпастаўляюцца адзін аднаму. Цэнтральныя гаворкі, наадварот, характарызуюцца сумяшчэннем спецыфічных рыс розных палярных дыялектаў.

У мове, як і ў кожнай з'яве, якая развіваецца, звычайна цяжка вызначыць, калі адбываецца пераход адной якасці ў другую. Так, гаворкі, якія ў цэлым поўнасцю падыходзяць да нашага азначэння цэнтральных гаворак, з развіццём асобных нешматлікіх спецыфічных рыс могуць паступова набліжацца да таго, што мы вызначылі як палярны дыялект. Аднак, нягледзячы на практычныя цяжкасці размежавання аб'ектаў па іх адносінах да паняццяў палярных дыялектаў і цэнтральных гаворак, іх важна адрозніваць тэарэтычна.

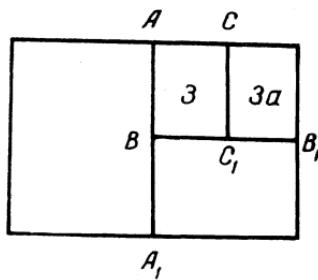
Дыялектная структура мовы звычайна іерархічная і шматступенняя. Схематычна гэта можна паказаць наступным чынам:

Рыс. 8

Рыс. 9

Рыс. 10

Лініі AA_1 (рыс. 8), BB_1 (рыс. 9) і CC_1 (рыс. 10) на аснове пэўных ізаглоў адпаведна супрацьпастаўляюць адзін аднаму дыялекты першай, другой і трэцяй ступеней членення, якія выдзяляюць больш буйныя (з індэксам 1), менш буйныя (з індэксам 2) і яшчэ менш буйныя (з індэксам 3) дыялектныя тэрыторыі. Для прастаты тут прымаюцца пад увагу толькі палярныя дыялекты (і не ўлічваюцца магчымасці існавання на міждыялектных стыках групы S -гаворак). Роз-

ныя ступені дыялекtnага члянення тут даюцца для нагляднасці на асобных схемах. Калі гэтыя схемы накласці адна на адну і распаўсядзіць паслядоўнае чляненне на ўесь прамавугольнік, атрымаецца схема, якая больш дакладна адлюстроўвае дыялектную структуру мовы.

Схемы паказваюць, што непасрэдна супрацьпастаўляюцца адзін аднаму дыялекты толькі адной ступені члянення, аднаго «рангу» (напрыклад, дыялекты 1 і 1a, што ўваходзяць у склад дадзенай мовы, або дыялекты 2 і 2a, якія ўваходзяць у склад дыялекту 1a, або дыялекты 3 і 3a, што ўваходзяць у склад дыялекту 2), паколькі толькі ў гэтых выпадках ёсьць у наяўнасці суадносныя моўныя рысы, якія ўзаемна выключаюцца ў розных дыялектах дадзенай ступені члянення, па якіх яны выдзяляюцца, і якія можна назваць канстытутыўнымі. Спраба супрацьпаставіць дыялекты розных ступеней члянення (напрыклад, дыялекты першай і другой ступеней) заўсёды будзе няўдалай з пункту погляду адзнак, па якіх супрацьпастаўляюцца дыялекты аднаго і таго ж вышэйшага «рангу» (1 і 1a), дыялекты розных «рангаў» 1 і 2 прадстаўляюць тоеснасць, таму што дыялект 2, уваходзячы ў склад дыялекту вышэйшага падзелу 1, падзяляе тым самым істотныя рысы апошняга, якія ў ім, як і ў кожнай іншай разнавіднасці дыялекту 1, з'яўляюцца абавязковымі. Няўдачай зананчаецца і спраба супрацьпаставіць дыялекты розных ступеней члянення (напрыклад, 1 і 2) па рысах, якімі дыялект 2 адрозніваецца ад дыялекту той жа ступені члянення 2a: спецыфічныя рысы аднаго і таго ж дыялекту ніжэйшага «рангу» (2 і 2a) у адносінах да «свайго» дыялекту вышэйшага «рангу» (1), у якіх яны ўваходзяць, з'яўляюцца абыякавымі, нейтральнымі — у складзе дыялекту 1 яны могуць быць у наяўнасці, але могуць і адсутнічаць.

Са сказанага вынікае, што паняцці канстытутыўнай рысы і рысы нейтральнай з'яўляюцца паняццямі адноснымі. Тая ці іншая кваліфікацыя адной і той жа моўнай з'явы залежыць ад того, у якіх сувязях, у якіх супрацьпастаўленнях мы яе разглядаем — у дыялектах адной ступені члянення, аднаго «рангу» або розных ступеней. Канстытутыўная рыса ў адносінах да дыялектаў аднаго і таго ж ніжэйшага дзялення выступае як нейтральная ў дыялекце вышэйшага, больш буйнога дзялення, і, наадварот, нейтральныя рысы дадзенага дыялекту вышэйшага дзялення могуць быць канстытутыўнымі ў дыялектах больш дробнага, ніжэйшага дзялення. Так, дысімілятыўнае яканне з'яўляецца рысай канстытутыўнай пры выдзяленні разнавіднасцей паўднёвага дыялекту рускай мовы, якія могуць характарызавацца рознымі відамі якання, і ў той жа час рысай нейтральнай у адносінах да паўднёвага дыялекту ў цэльм, паколькі апошні можа характарызвавацца

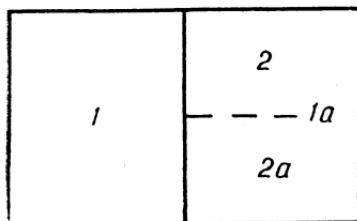
любым відам якання. Оканне: аканне—рысы, якія з'яўляюцца нейтральнымі ў складзе рускай дыялектнай мовы як цэлай, але канстытутыўнымі для выдзялення яе двух асноўных дыялектаў — паўночнага і паўднёвага, таму што першы характарызуецца оканнем, другі — аканнем. Адрозніванне фанем [o] і [ô] або наяўнасць адпаведна ім адной фанемы [o] ў рускай мове з'яўляеца канстытутыўнай рысай пры выдзяленні дыялектаў ніжэйшага «рангу» (напрыклад, асобных гаворак у складзе паўночнага дыялекту або асобных гаворак паўднёвага дыялекту), але ў маштабе рускай дыялектнай мовы ў цэльм з'яўляеца рысай нейтральнай, бо сустракаеца ў гаворках як паўночнага, так і паўднёвага дыялекту. Тому, запісаўшы слова *конь* з [o] або [ô], мы не можам па гэтаму прызнаку аднесці гаворку да паўночнага або паўднёвага дыялекту, паколькі *кён'* можа сустрэцца, напрыклад, у Варонежскай і Валагодской абласцях, а *кон'* — у Калужскай і Архангельскай.

Трэба сказаць некалькі слоў аб тым, у якой меры могуць быць супрацьпастаўлены адзін аднаму дыялектам розных ступеней члянення, калі дадзены дыялект ніжэйшага «рангу» не ўваходзіць у разглядаемы дыялект вышэйшага «рангу» (рыс. 11).

Гутарка ідзе аб супастаўленні рыс дыялекту 2 у адносінах да дыялекту 1. Характэрныя рысы дыялекту 2 з'яўляюцца канстытутыўнымі ў адносінах да адпаведных рыс дыялекту 2a. Тыя ж рысы ў складзе дыялекту вышэйшага «рангу» 1a можна назваць спадарожнічаючымі. Напрыклад, рыса *a* дыялекту 2 з'яўляеца нейтральнай для дыялекту вышэйшага «рангу» 1a (рыс. 11), але яна сустракаеца толькі ў дыялекце 1a, хоць і не ва ўсіх яго больш дробных падзелах (паддыялектах). Тому яна заўсёды сведчыць аб прыналежнасці дыялекту ніжэйшага «рангу» да дыялекту вышэйшага «рангу» 1a. Так, напрыклад, запісаўшы слова *веду* з **o** ў пераднаціскім складзе (*в'оду*), мы можам вызначыць аднесенасць адпаведнай гаворкі да паўночнага дыялекту рускай мовы. Аднак адсутнасць гэтай рысы не сведчыць аб тым, што дадзеная гаворка не адносіца да гэтага дыялекту, таму што многія паўночныя гаворкі не ведаюць гэтай рысы.

Такім чынам, адна і тая ж рыса будзе канстытутыўнай у адных сувязях і супрацьпастаўленнях (пры супрацьпастаўленні дыялектаў адной ступені члянення, што ўваходзяць у адзін і той жа дыялект вышэйшай ступені, як, напрыклад, дыялекты 2 і 2a, якія ўваходзяць у дыялект 1a), нейтральнай — у другіх (у складзе дыялекту вышэйшай ступені 1a) і спадарожнічаючай — пры супрацьпастаўленні дыялекту ніжэйшай ступені (напрыклад, 1), у склад якога дадзены дыялект не ўваходзіць.

Карціна дыялектнага члянення, і без таго складаная, яшчэ ўскладненіца тым, што на стыках палірных дыялектаў асобныя ізаглосы рэдка поўнасцю супадаюць адна з адной, а часцей праходзяць больш або менш блізка адной, выдзяляючы тэрыторыю пучка ізаглосаў і разам з ім тэрыторыю цэнтральных гаворак. У сувязі з гэтым вернемся яшчэ раз да рыс. 7. Ізаглоса $a : a_1$, якая праходзіць па лініі BB_1 па дыялектнаму варыянту a , выдзяляе «паўднёвую» граніцу «паўночнага» дыялекту (P), а ізаглоса $b : b_1$, якая праходзіць па лініі CC_1 па дыялектнаму варыянту b_1 , выдзяляе «паўночную» граніцу «паўднёвага» дыялекту. Гэтыя рысы з'яўляюцца ў поўнай меры канстытутыўнымі, таму што рыса a сустракаецца толькі ў дыялекце P , а рыса b_1 — толькі

Рыс. 11

у P_1 . Што датычыцца рыс a_1 і b , то першая з іх з'яўляецца нейтральнай у адносінах да дыялекту P і S -гаворак, а другая — у адносінах да дыялекту P_1 і S -гаворак. Такім чынам, калі P характарызуецца рысамі a , b , а P_1 — a_1 , b_1 , то S -гаворкі (прамавугольнік BB_1C_1C) характарызуюцца камбінацыяй рыс: адной рысы P з другой рысай P_1 .

Так, у рускай дыялекталогіі па оканню праводзіцца паўднёвая мяжа паўночнага дыялекту, а па фрыкатыўнаму ўтварэнню [g] — паўночная мяжа паўднёвага дыялекту, таму што оканне з'яўляецца спецыфічнай рысай паўночнага дыялекту (у той час як судносная з ім рыса — аканне харкторызуе не толькі паўднёвы дыялеккт, але і так званая пераходныя гаворкі), а γ з'яўляецца спецыфічнай рысай паўднёвага дыялекту (судносная з γ рыса — выбухное ўтварэнне g харкторызуе паўночны дыялеккт і так званая пераходныя гаворкі). Такім чынам, два асноўныя рускія дыялекты харкторызуюцца наступнымі рысамі: P (паўночны) — оканнем і g (выбухным), P_1 (паўднёвы) — аканнем і γ (фрыкатыўным), а рускія S -гаворкі — аканнем і g , прычым канстытутыўнай рысай для P з'яўляецца оканне, а для P_1 — γ.

Вышэй ставілася задача — паказаць прынцыповую двухбаковасць дыялектнай мовы, наяўнасць у ёй уласна структурнага і тэрытарыяльнага аспектаў, паказаць, што паміж імі

існуюць адносіны цеснай функцыянальнай сувязі, але ні ў якім разе не тоеснасць.

Адным з асноўных паняццяў, якія адносяцца да галіны дыялектнай мовы як структуры, з'яўляеца паняцце адпаведнай з'явы, што ўтварае дыялектнае адрозненне. Пры тэрытарыяльным аспектце вывучэння яму адпавядае ізаглоса. Двухбаковаму (двуухчленнаму) або шматбаковаму (мнагачленнаму) дыялектнаму адрозненню адпавядае двухбаковая або шматбаковая ізаглоса. Кожная асобная ізаглоса ўказвае на мяжу пашырэння двух ці больш судносных дыялектных варыянтаў дадзенай з'явы (у тым ліку лінгвістычнага нуля — у адпаведнасці з харектарам дыялектнага адрознення). Аднак высвятляеца, што пры выдзяленні дыялектаў з дапамогай пучка блізка праходзячых адна ад адной ізаглос розныя «бакі» ізаглос, якія адлюстроўваюць розныя члены дыялектнага адрознення, могуць функцыяніраваць неаднолькава: адзін з бакоў выдзяляе той ці іншы дыялект па яго істотнай, канстытутыўнай рысе, у той час як другі бок не мае такой уласцівасці. Інакш кажучы, двухбаковая ізаглоса выкарыстоўваецца як аднабаковая, як указанне на тэрыторию пашырэння, арэал дадзенага дыялектнага варыянта. З гэтым звязана вучэнне аб шматступеннасці члянення і аб рысах канстытутыўных і нейтральных, а таксама спадарожнічаючых. Высвятляеца, што гэта паняцці адносныя: адна і тая ж дыялектная рыса ў розных сувязях і супрацьпастаўленнях можа быць канстытутыўнай і нейтральнай, а таксама спадарожнічаючай рысай.

У заключэнне трэба яшчэ раз падкрэсліць неабходнасць строгага размежавання структурнага і тэрытарыяльнага аспектаў даследавання дыялектнай мовы, паколькі ў даследчай практицы яны часта змешваюцца. Напрыклад, паняцце дыялектнай дыферэнцыяцыі нярэдка ўжываецца як у чиста структурным сэнсе, так і тэрытарыяльным. Між тым у першым выпадку мы мадэліруем прыватныя дыялектныя сістэмы (мікрасістэмы) як дыялектныя тыпы, г. зн. у чиста структурным плане, па-за тэрытарыяльнай праекцыяй, у другім — канфігурацыю і тыпалогію ізаглос, лінгвістычны ландшафт.

Толькі дакладна размяжоўваючы гэтыя аспекты, мы можам іх сінтэзаваць, «памножыць» адзін на другі, улічваючы не толькі харектар ізаглос, іх канфігурацыю, але і тое, што за імі хаваеца (з'ява агульная або прыватная — канкрэтны факт, што адносіцца да таго ці іншага ўзроўню сістэмы мовы; частотная або рэдкая, структурная або неструктурная і г. д.). Сінтэзуючы тэрытарыяльны і структурны аспекты і разглядаючы так дыялектную мову з пункту погляду структурнатаэрытарыяльнага, мы мадэліруем дыялекты рознай ступені члянення як структурна-тэрытарыяльныя «дзінкі».

Асноўны змест манаграфіі складае тыпалогія ізаглос на беларускай моўнай тэрыторыі. Як вядома, ізаглосы адразніваюцца не толькі сваім напрамкам, але і тым, што хаваецца за кожнай з іх,— сістэмная з'ява (фанетычная, марфалагічная) або з'ява лексікалізаваная ці, нарэшце, асобны адзінкавы факт. Ізаглосы адразніваюцца таксама ў залежнасці ад таго, выдзяляюць яны значныя тэрытарыяльныя масівы ці не-вялікія тэрыторыі. Аднак як першыя, так і другія разнавіднасці ізаглосаў прадстаўляюць вялікую цікавасць, паколькі кожная з іх — гэта вынік працяглага развіцця мовы, абумоўленага гісторыяй носьбітаў данай мовы.

Паасобныя ізаглосы, што праходзяць блізка адна калія адной і выдзяляюць адноўкавыя па сваёй канфігурацыі тэрыторыі дыялектных з'яў, аб'ядноўваюцца ў пучкі. Супрацьпастаўленыя члены судносных з'яў аднаго пучка займаюць неадноўкавыя арэалы, таму пры накладванні адных ізаглосаў на другія ў радзе населеных пунктаў яны не супадаюць. У сувязі з гэтым пучкі ізаглосаў падзяляюцца на больш дробныя падтыпы, якія аб'ядноўваюць па некалькі ізаглосаў, найбольш блізкіх па сваёй канфігурацыі; кожны з гэтых пучкоў супрацьпастаўляе тэрыторыі большых ці меншых маштабаў, якія характарызуюцца агульнасцю сістэмы па варыянтах моўных з'яў усяго пучка.

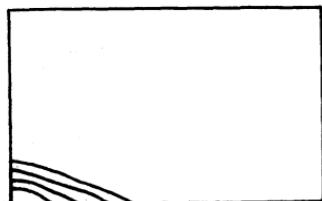
Згрупаваныя ў асобныя пучкі ізаглосы інтэрпрэтуюцца ў тэрытарыяльным і структурным аспектах. Тэрытарыяльны аспект уключае вызначэнне характеристару распаўсюджання дыялектных з'яў (кампактны, рассеяны, астраўны). У структурным плане выдзяляюцца агульныя і прыватныя сістэмы і судносныя варыянты ў межах іх.

Усе ізаглосы падзяляюцца на восем тыпаў, якія па свайму напрамку папарна супрацьпастаўляюцца: паўночна-усходнія — паўднёва-заходнія, паўночныя — паўднёвныя, паўночна-заходнія — паўднёва-ўсходнія, усходнія — заходнія.

Пры групоўцы ізаглосаў, выдзяленні іх пучкоў ужываецца паняцце «напрамак ізаглоса», якое не трэба разумець у генетычным плане, укладваць у яго генетычны змест. Гэта паняцце азначае толькі тое, што ў пэўным напрамку дадзеныя дыялектныя варыянты «затухаюць», уступаючы месца сваім судносным варыянтам.

Вышэй было ўказанана, што адзін з варыянтаў, які пашыраны па адзін бок ізаглосы, нярэдка аказваецца больш істотным для выдзялення дадзенага дыялекту, чым другі судносны яму варыант, распаўсюджаны па другі бок ізаглосы, апошні ў параўнанні з першым з'яўляецца неістотным або менш істотным. Калі ў гэтым даследаванні выкарыстоўваецца

панияцце «напрамак ізаглос», то гэта азначае, што ў якасці зыходнага лічыцца той бок ізаглосы, які ўказвае на дыялектныя варыянты, што прызнаны за істотныя адзнакі дадзенага дыялекту. Напрыклад, група спецыфічных дыялектных варыянтаў выдзяляе на паўднёвым заходзе адносна невялікую тэрыторыю палескіх гаворак, а судносныя з імі варыянты харектарызуюць не адзін які-небудзь дыялект, а ўсю тэрыторыю Беларусі. Тут маецца на ўвазе прыкладна такая канфігурацыя (рыс. 12).

Рыс. 12

Рыс. 13

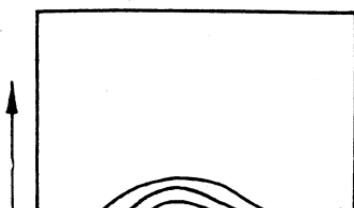
Такія ізаглосы кваліфікуюцца як пучок ізаглос паўночна-ўсходняга напрамку, таму што асобныя дыялектныя варыянты займаюць іменна ў паўночна-ўсходнім напрамку большую або меншую тэрыторыю і супрацьпастаўляюць па дыялектных адзнаках паўднёва-заходні куток Беларусі астатній частцы рэспублікі. Такім чынам, пучок ізаглос паўночна-ўсходняга напрамку выдзяляе паўднёвы заход і, наадварот, ізаглосы паўднёва-заходняга напрамку — паўночны ўсход; та-кія ж ізаглосы паўночна-заходняга напрамку выдзяляюць паўднёвы ўсход, а ізаглосы паўднёва-ўсходняга напрамку — паўночны заход; ізаглосы паўднёвага напрамку выдзяляюць поўнач, а ізаглосы паўночнага напрамку — поўдзень.

Што датычыць генетычнага боку, то ў адных выпадках сучаснае тэрытарыяльнае размеркаванне судносных дыялектных варыянтаў магло атрымачацца ў адпаведнасці з напрамкам ізаглосы ў растлумачаным вышэй разуменні, а ў другіх — у супрацьлегласці гэтаму напрамку. У першым выпадку размова ідзе аб тэрытарыяльным распаўсяджанні дадзенага дыялектнага варыянта, а ў другім аб звужэнні яго распаўсяджання ў выніку страчвання на частцы тэрыторыі. Такім чынам, схематычна (рыс. 13) пучок ізаглос паўночнага напрамку выдзяляе дыялект поўдня.

У генетычным плане такая карціна магла атрымачацца ў выніку экспансіі адпаведных дыялектных варыянтаў на поўнач (у адпаведнасці з напрамкам ізаглосы). Але яна магла скласціся таксама ў выніку паступовага страчвання гэтых варыянтаў на поўначы і захавання іх толькі на тэрыторыі

поўдня. Гэта і падобныя пытанні разглядаюцца на аснове гістарычнай інтэрпрэтацыі ізаглос, даных гісторыі мовы, адноснай храналогіі моўных з'яў з прыцягненнем па меры неабходнасці экстрапілягістичных даных (гістарычных, этнографічных, археалагічных і г. д.).

Пры вывучэнні дыялектнага падзелу беларускай мовы ў гэтай працы ўжываюцца тэрміны «дыялект», «група гаворак», «гаворка», а таксама «дыялектная зона». Дыялекты

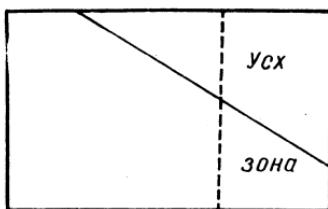
Рыс. 14. Тэрытарыяльная распаўсюджанасць дыялектных варыянтаў з поўдня на поўнач

Рыс. 15. Тэрытарыяльнае звужэнне раней агульнараспаўсюджанага варыянта і захаванне яго на абмежаванай тэрыторыі поўдня

Рыс. 16

Рыс. 17

з'яўляюцца найбольш буйнымі дыялектнымі адзінкамі. У кожным пункце тэрыторыі свайго распаўсюджання дыялект харектарызуецца адзінствам моўнай сістэмы па колькасці вызначаных рыс. Групы гаворак (інакш іх можна называць паддыялектамі) — гэта больш дробныя структурна-моўныя адзінкі ў межах асобнага дыялекту. І самая дробная — гаворкі, якія выдзяляюцца ў той ці іншай групе гаворак.

Паміж асобнымі палярнымі суадноснымі дыялектнымі адзінкамі розных рангаў можа знаходзіцца больш або менш широкая паласа пераходных гаворак (напрыклад, паміж двумя дыялектамі беларускай мовы — паўночна-ўсходнім і паўднёва-заходнім — праходзіць широкая паласа сяроднебеларускіх гаворак).

Інакш выдзяляюцца зоны гаворак. Яны знаходзяцца ў баку ад паслядоўнага дыялектнага падзелу і ахопліваюць тэрыторыю, на якой распаўсюджаны часткі розных дыялектаў.

Уявім сабе схематычна тэрыторыю, на якой размяшчаюцца два дыялкты (рыс. 16). Тут у наяўнасці паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні дыялекты. Пункцірнай лініяй (рыс. 17) азначана тэрыторыя зоны гаворак, у гэтым выпадку — усходняя зона гаворак, якая ахоплівае часткі тэрыторый паўночна-ўсходняга і паўднёва-заходняга дыялектаў.

Вядома, што зона гаворак выдзяляецца па тых моўных рысах, якія з'яўляюцца нейтральнымі ў адносінах да гаворак. Агульныя моўныя рысы зоны гаворак, такім чынам, як бы накладваюцца на тэрыторыю, на якой распаўсяджены суадносныя рысы асобных дыялектаў.

Гістарычна інтэрпрэтацыя падобнай сітуацыі можа быць рознай. Тут дастаткова падкрэсліць толькі адно: выдзяленне дыялектаў і ўтварэнне зон гаворак праходзіла ў розныя часы. Зона гаворак можа адлюстроўваць рэшткі моўных з'яў, якія ў мінулым адносіліся да дыялектнага падзелу, і, наадварот, яны могуць сведчыць аб пазнейшым развіцці структурнатаэрытарыяльнай агульнасці. У раздзеле, прысвяченым генезісу дыялектаў беларускай мовы, і робіцца якраз першая спроба разгляду паходжання паасобных дыялектных моўных з'яў, а таксама дыялектаў і груп гаворак на тэрыторыі Беларусі.

І apoшнія заўвагі тэхнічнага характару. У дужках даюцца спасылкі на карты «Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы» (ДАБМ, карта №...) і на карты пучкоў ізаглос (карта №...), якія змяшчаюцца ў другой частцы працы.

У раздзеле «Групоўка дыялектаў на тэрыторыі Беларусі» спасылкі на «Дыялекталагічны атлас беларускай мовы» даюцца ў тых выпадках, калі тыя ці іншыя моўныя з'явы не аналізуюцца ў раздзеле «Тыпологія ізаглос», а таму ізаглосы гэтых з'яў адсутнічаюць у наяўных пучках.